

УДК 378.14-057.87

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-208-10>

КОГНІТИВНИЙ ПІДХІД У ФОРМУВАННІ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

COGNITIVE APPROACH IN FORMING THE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Висоцький А. В.,*orcid.org/0000-0003-3874-7743**Scopus-Author ID: 57222391272**доктор філологічних наук, професор,**декан факультету української філології**та літературної творчості імені Андрія Малишка**Українського державного університету імені Михайла Драгоманова***Романчук С. М.,***orcid.org/0000-0002-5737-2951**кандидат філологічних наук, доцент,**доцент кафедри журналістики**Українського гуманітарного інституту,**докторантка кафедри української мови**Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*

У пропонованій статті Анатолій Висоцький та Світлана Романчук аналізують одну із складників професійно-мовної компетентності майбутніх учителів української мови – комунікативну компетентність. Вони зазначають, що її формування можливе завдяки застосуванню когнітивного підходу. Автори детально висвітлюють історіографію та семантичне окреслення термінопоняття «комунікативна компетентність». У праці охарактеризовано когнітивний підхід як такий, що здатний підготувати фахівця нового покоління у розрізі повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року. Майбутній учитель української мови повинен відповідати викликам часу. Тому в науковому дослідженні обґрунтовується думка про те, що педагог несе велику відповідальність перед собою, суспільством і Богом за формування в підростаючого покоління відповідних знань, умінь і навичок.

Анатолій Висоцький і Світлана Романчук обґрунтовують різні підходи до визначення комунікативної компетентності. Також у статті проаналізовано її види: вербальну та невербальну; визначено три її функції: комунікативну, перцептивну й інтерактивну.

Оскільки майбутній учитель української мови – виразник високодуховної культури, який презентує себе як мовну особистість, у праці подано дефініції цього термінопоняття. У науковій праці автори, акцентуючи уваги на доцільності використання когнітивного підходу під час формування комунікативної компетентності майбутніх учителів української мови, пропонують розпочати з ознайомлення з поняттям «концепт».

Автори підсумовують, що застосування когнітивного підходу під час формування комунікативної компетентності сприяє адаптації мовної особистості учителя української мови до змін в українському суспільстві, зумовлених соціально-політичними чинниками, зокрема російсько-українською війною.

Ключові слова: когнітивний підхід, комунікативна компетентність, мовна особистість, майбутній учитель української мови.

In the proposed article, Anatoly Vysotskyi and Svitlana Romanchuk analyze one of the components of the professional language competence of future teachers of the Ukrainian language – communicative competence. They note that its formation is possible thanks to the application of a cognitive approach. The authors cover in detail the historiography and semantic delineation of the term "communicative competence". The work describes the

cognitive approach as capable of preparing a new generation of specialists in view of the full-scale Russian invasion of Ukraine on February 24, 2022. The future teacher of the Ukrainian language must meet the challenges of the times. Therefore, the scientific study substantiates the opinion that the teacher bears a great responsibility to himself, society and God for the formation of relevant knowledge, abilities and skills in the younger generation.

Anatoly Vysotskyi and Svitlana Romanchuk justify different approaches to defining communicative competence. The article also analyzes its types: verbal and non-verbal; its three functions are defined: communicative, perceptive and interactive.

Since the future teacher of the Ukrainian language is an exponent of a highly spiritual culture who presents himself as a linguistic personality, the work presents definitions of this term. In the scientific work, the authors, focusing on the expediency of using a cognitive approach during the formation of communicative competence of future teachers of the Ukrainian language, suggest starting with familiarization with the concept of "concept".

The authors conclude that the use of a cognitive approach during the formation of communicative competence contributes to the adaptation of the language personality of the Ukrainian language teacher to changes in Ukrainian society caused by socio-political factors, in particular, the Russian-Ukrainian war.

Key words: cognitive approach, communicative competence, language personality, future teacher of the Ukrainian language.

Постановка проблеми. Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну значної уваги набуває проблема вивчення української мови в контексті розуміння її як націоцентричної основи, світоглядної будови громадян. З огляду на це, важливим також є і підготовка фахівців, майбутніх учителів української мови, здатних не тільки розуміти вищезазначені аспекти, а й втілювати їх на практиці, сприяти формуванню та розвитку їхньої комунікативної компетентності. Зважаючи на те, що за останні два роки докорінно змінилася парадигма мислення українців щодо вивчення державної мови, вважаємо когнітивний підхід основним для вивчення поставленої проблеми.

Сучасна українська освіта розуміє роль професійної компетентності майбутнього вчителя, оскільки наразі досить актуальним є необхідність формування нового типу особистості. «Здатність сприймати зміни і творити їх – це найважливіша характеристика способу життя людини в ХХІ столітті, – зазначає В. Кремень. – Маємо готувати людину, здатну до сприйняття і творення змін, аби вона відчула, зрозуміла, сприйняла і сприяла інноваційності суспільства. Навчальний процес має виконувати щонайменше дві функції: функцію підготовки учня до самостійного оволодіння знаннями, інформацією (навчити вчитися) і функцію формування вміння трансформувати набуті знання у важливу життєву компетентність» [1, с. 2]. Для того, щоб Україна змогла не тільки перемогти ворога на полі бою, а й в інформаційному, науковому, навчальному тощо, держава повинна виховати освічених громадян, які чітко знають свою мету, призначення, уміють сприймати широкий спектр інформації та фільтрувати її від національного «попелу». Тільки майбутній учитель української мови, як виразник культурно-національного сучасного суспільного життя, носій морально-духовних цінностей, глибокий знавець державної мови в діяхронному та синхронному зрізі, зможе підготувати таке покоління, яке гідно представлятиме Україну на світовому рівні. Тому, усвідомлюючи велику відповідальність, покладену на нього, викладачеві потрібно сформувати відповідну професійну компетентність, зокрема одну із її структурних елементів – комунікативну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема, що розгортається нами у цій праці, досліджувалася науковцями різних галузей знань. По-перше, окреслене поле стосується підготовки вчителів нового покоління. Нам відомі праці О.О. Абдуліної, В.П. Андрущенка, Б.А. Грицюк, Н.Ф. Білокур, Ф.Н. Гоновліна, В.І. Загвязінського, В.Г. Кременя, Н.В. Кузьміної, Ю.Н. Кулюткіна, О.Г. Мороза, А.І. Піскунова, О.Я. Савченко, Р.П. Скульського, В.О. Сластьоніна та ін., у яких йдеться про різні підходи, соціально-педагогічні тенденції підготовки висококваліфікованого фахівця.

По-друге, проблема формування комунікативної компетентності студентів-філологів є складником професійної культуромовної компетентності. Тому варто зазначити і на дороб-

ках українських сучасних лінгводидактів (А. Богуш, Н. Голуб, І. Дроздова, О. Любашенко, Л. Паламар, Т. Симоненко, І. Хом'як), які торкаються лінгвістичного, психологічного, психолінгвістичного й дидактичного аспектів цієї проблеми.

Когнітивний підхід, застосований під час навчання української мови, став предметом розгляду О. Біляєва, Г. Онкович, Л. Мацько, В. Мельничайка, М. Пентилюк, Л. Скуратівського та ін.

Проблема формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів представлена у роботах українських мовознавців, зокрема: А. Богуш, Є. Голобородько, Ю. Ємельянов, І. Зимня, В. Кан-Калик, А. Капська, Л. Коваль, Т. Ладиженська, Л. Мацько, С. Савіньон, О. Скворцова та інші. Однак і сьогодні лишаються актуальними зазначені наукові поля, оскільки постійно зростають вимоги до рівня сформованості комунікативної компетентності майбутніх педагогів.

Роль когнітивної лінгвістики у розвитку комунікативної компетентності студентів та формуванні їх мовної особистості є складною і викликає багато суперечок. Зокрема, багато джерел присвячено застосуванню цього напрямку в вивченні іноземної філології. Натомість лише деякі вітчизняні джерела вважають когнітивну лінгвістику цінним місцем у формуванні мовного образу студента під час уроків української філології. На думку авторів [2], «когнітивна лінгвістика також може допомогти досліджувати українську лінгвістику, оскільки вона оперує універсальними принципами роботи з концептами, мовою та свідомістю».

Мета дослідження. У статті ми спробуємо обґрунтувати доцільність використання когнітивного підходу в формуванні комунікативної компетентності майбутніх учителів української мови.

Виклад основного матеріалу. В умовах реформування вищої освіти важливим є завдання підготувати високопрофесійного фахівця. Майбутній учитель української мови, як представник елітарної мовної особистості, повинен дбати про удосконалення своєї професійної культуромовної компетентності.

На нашу думку, для формування зазначеної вище компетентності, особливу увагу слід звернути на її основний складник – комунікативну компетентність. При цьому слід апелювати до когнітивної методики, до якої відносять положення Загальноєвропейських Рекомендацій з мовної освіти, зокрема про діяльнісно-орієнтований підхід до навчання мови, урахування загальнорекомендованих рівнів володіння мовою, комунікативних мовленнєвих компетенцій та когнітивних чинників відбору дидактичного мовного матеріалу, насамперед текстового: рекомендації розглядати такі характеристики тексту, як лінгвістична складність, тип тексту, мовленнєва структура, фізична презентація, довжина тексту, релевантність (рівень мотивації розуміння) для учнів [3, с. 164–165].

Майбутній вчитель української мови – це «капітан», який веде «освітньо-виховний корабель» у «морі» життя молодого покоління. І саме від особистості вчителя багато в чому залежить, яким воно виросте. Тому педагогічна компетентність, як єдність теоретичної та практичної готовності до здійснення освітнього процесу, передбачає низку компетентностей, якими повинен оволодіти майбутній вчитель. Серед них – комунікативна компетентність, яка значною мірою визначає професійний та життєвий успіх особистості.

Насамперед окреслимо теоретичне підґрунтя розуміння комунікативної компетентності.

З точки зору лінгвістики, комунікативна компетентність – це знання про мову, навички та вміння застосовувати їх у різних ситуаціях спілкування (Н. Гез, О. Казарцева, С. Мартиненко, Г. Рурік, Ю. Федоренко). Йдеться про відмінне володіння мовою, фонетичними, орфоепічними, морфемними, лексичними, синтаксичними вміннями. Адже одна з основних функцій вчителя – інформаційна, і реалізувати її можливо тільки за допомогою знаків або знакових систем [4]. Оскільки мова є знаковою системою, то вона може бути розглянута через вербальною чи невербальною. На наше переконання, комунікативну компетентність можна розглядати також з цих двох позицій. Вербальна компетентність позначена можливістю оперувати мовою на різних її рівнях, умінням правильно будувати слова та речення, створювати різностильові

тексти, представляти мову в писемному та усному мовленні, діалогічній та монологічній його формах. Невербальна компетентність передбачає вміння майбутнього вчителя української мови використовувати міміку, пантоміміку (жести, пози, рухи), інтонацію, локацію у просторі (в тому числі і дистанцію), контакт очима. Кожен із цих невербальних компонентів відображає ставлення мовця до навколишньої дійсності, презентує при цьому різні за значенням жести. Застосування когнітивного підходу під час вербальної та невербальної комунікативної компетентності допомагає краще пізнати контекст, умови повідомлення, зрозуміти його зовнішню та внутрішню форму.

У процесі навчання школярів учитель використовує як монологічне, так і діалогічне мовлення. Безперечно, для висвітлення власної позиції, розуміння, ставлення до певних подій, або ж для власне передачі інформації величезне значення має монолог. Якщо ми ставимо собі за мету встановити контакт з певною особою, то в такому випадку використовується діалог, суть якого полягає в умінні висловити своє бачення ситуації, толерантно і з почуттям поваги до респондента вислухати його позицію, продемонструвати своє ставлення до співрозмовника, знайти спільну позицію та ін. У діалозі важливо дотримуватися принципу рівноцінності та суб'єктності обох сторін, адже конструктивний діалог збагачує когнітивну та емоційну сфери його учасників, зберігаючи унікальність кожного. Обов'язковим його критерієм є зміна, яка відбувається внаслідок його проведення. Тема діалогу з кожною реплікою збагачується новим змістом, що впливає на усвідомлення її суті та здійснення обробки інформації на вищому рівні.

Детально поняття «комунікативна компетентність» аналізується у роботах українського мовознавця Ю.М. Корніяки. Зокрема, він створив модель комунікативної компетентності, за допомогою якої суб'єкт реалізує у процесі діяльності й спілкування три основних функції: комунікативну, перцептивну й інтерактивну, об'єднує у своєму складі три основних групи вмінь, або здатностей: (1) комунікативно-мовленнєву; (2) соціально-перцептивну здатність як сприймання і розуміння сутності іншої людини, взаємопізнання і самооцінка; (3) інтерактивну здатність як вміння організовувати і регулювати взаємодію та взаємовплив і досягати взаєморозуміння [5, с. 142].

Тому ми переконані, що зазначені вище функції комунікативної компетентності майбутній учитель-словесник може реалізувати тільки застосувавши когнітивний підхід.

У дослідженні І. В. Пузь відзначається, що комунікативна компетентність майбутніх фахівців не може бути сформована стихійно, оскільки процес ефективного становлення цієї якості потребує наявності специфічних умов. В цілому можна виокремити такі психолого-педагогічні чинники, що зумовлюють розвиток комунікативної компетентності здобувачів вищої освіти: 1) застосування особистісно-орієнтованого підходу до навчально-пізнавальної діяльності, який трактує особистість студента як найвищу цінність; 2) залучення студентів до активної навчально-пізнавальної діяльності; 3) формування позитивної професійної «Я-концепції»; 4) усвідомлення студентами нерозривного взаємозв'язку між рівнем розвитку професійно-комунікативних якостей та ефективністю професійної діяльності; 5) навчально-методичне забезпечення розвитку професійної комунікативної компетентності; 6) формування у студентів готовності та бажання здобувати професійні знання, вміння і навички [6].

Тому ми й стверджуємо, що процес формування комунікативної компетентності є доволі складним процесом, оскільки передбачає реалізацію і творчих здібностей майбутнього учителя української мови, і його здатності постійно пізнавати світ навколо та світ у собі (оскільки вчитель-словесник є репрезентатором образної лінії відтворення сприйнятого поняття), і знати зміни, що відбуваються в лінгвістичному полі тощо. І тільки когнітивна здатність мовної особистості до реалізації, розвитку та формування комунікативних компетентностей.

Оскільки наше дослідження аналізує комунікативну компетентність студентів-філологів, то передусім з'ясуємо сутність поняття «мовна особистість». Ф. Бацевич розуміє мовну особистість як людину, яка володіє сукупністю здатностей і характеристик, що обумовлюють ство-

рення й сприйняття нею текстів, які вирізняються мірою структурно-мовної складності та глибиною й точністю відображення дійсності [7, с. 331].

Досить розширене визначення мовної особистості дає А. Богуш: «Під мовною особистістю розуміємо високорозвинену особистість, носія як національно-мовленнєвої, так і загально-людської культури, який володіє соціокультурним і мовним запасом, вільно спілкується рідною, державною та іншими мовами в полікультурному просторі, адекватно застосовує набуті полікультурні знання, мовленнєві вміння і навички у процесі міжкультурного спілкування з різними категоріями населення» [8, с. 36].

Л. Мацько під мовною особистістю розуміє «узагальнений образ носія мовної свідомості, національної мовної картини світу, мовних знань, умінь і навичок, мовних здатностей і здібностей, мовної культури і смаку, мовних традицій і мовної моди» [9, с. 3].

Когнітивний підхід під час формування комунікативної компетентності майбутніх учителів української мови ґрунтується на використанні тексту, який допомагає виконати різні завдання, наприклад: визначити стиль, тип мовлення, проаналізувати мовні засоби, вказати на лексичні засоби, що створюють логічну канву тощо. Можна також охарактеризувати і лексичний, і граматичний рівень тексту: визначити типи значень слів, знайти стилістичні тропи, засоби виразності, з'ясувати речення за метою висловлювання, будовою та ін.

Ознайомлюючи майбутніх учителів української мови із когнітивною лінгвістикою, доцільно починати з ознайомлення з поняттям «концепт». У контексті когнітивного підходу під концептом розуміємо сформоване у свідомості майбутнього учителя-словесника поняття про складові реального й уявного світу, виражене за допомогою мовних одиниць, пов'язане з мотивами мовлення й комунікативними намірами автора висловлювання та реципієнта. Семантика концепту містить комплекс позамовних відомостей, що ґрунтуються на знаннях про світ, отриманих у результаті колективного досвіду людства. Концепти поєднують процеси пізнання й емпіричний досвід студентів української філології, формують концептуальну й мовну картини світу. Відповідно, студенти-словесники «засвоюють єдиний світогляд і формують власне мовлення, розвиваючи практичні навички спілкування» [2, с. 5].

Когнітивний підхід, застосований під час формування комунікативної компетентності майбутніх учителів української мови, зумовлений необхідністю переосмислення основних завдань засвоєння студентами мовознавчих дисциплін, переакцентацією мети мовної освіти з формування лінгвістичної компетенції на комунікативну і професійну, що є головною метою вищої мовної освіти в Україні. Своєрідність цієї методики полягає в тлумаченні навчальних мовних одиниць як концептів – носіїв етнокультурної інформації, особливих сигналів конкретного світу [10, с. 7].

Концептуальне розуміння образів, процесів, що вивчаються у закладі вищої освіти, допомагає створити у свідомості відповідну картину світу, що моделює світогляд, корегує когнітивні можливості мовної особистості.

Саме це, на думку І.О. Черезової та В.В. Чумак, допомагає «педагогу знайти підхід до кожної дитини, з якою працює, налагодити стосунки та взаєморозуміння, викликати у неї повагу та готовність слухати і приймати інформацію, цінності, життєві принципи, ідеали. Неповторна індивідуальність кожного вихованця вимагає від учителя гнучкості, мобільності, вміння своєчасно зреагувати на зміни, правильно дібрати способи взаємодії з дитиною» [11]. Таким чином змінюється і когнітивна спроможність педагога, і його учнів. Адже рівень сформованої комунікативної компетентності учнів безпосередньо залежить від того, наскільки вчитель завдяки когнітивному підходу може продемонструвати свій рівень комунікативної компетентності. Тому вчитель української мови має постійно розвиватися, бути обізнаним у нових тенденціях та методологіях українського мовознавства.

Висновки. Отже, комунікативна компетентність майбутнього українського словесника – складний когнітивний процес. Він зумовлений тим, що учитель повинен не тільки добре воло-

діти своїм предметом, але й знати потенційні можливості учнів, щоб пояснювальний матеріал був засвоєний ними на належному рівні. Когнітивний підхід допомагає побудувати міжособистісні стосунки з учнями, виявляти до них емпатію, уміти їх зрозуміти, допомогти сприйняти точку зору іншої людини. Висвітлені нами позиції можна розглядати як критерії сформованості комунікативної компетентності вчителя української мови.

Застосування когнітивного підходу під час формування комунікативної компетентності сприяє адаптації мовної особистості учителя української мови до змін в українському суспільстві, зумовлених соціально-політичними чинниками, зокрема російсько-українською війною. Ми переконані, що когнітивна лінгвістика здатна створити (і вже створює) такий світ у свідомості педагога, який, будучи репрезентований у різних жанрах усної та писемної української літературної мови, сформує високий рівень комунікативної компетентності. Подальші наші дослідження у цій сфері стосуватимуться аналізу психолінгвістичних механізмів впливу на когнітивні здібності мовної особистості майбутнього учителя української мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (факти, роздуми, перспективи). Київ. Грамота, 2003.
2. Romanchuk, S., Sytko, O., Karpik, M., Skoreiko-Svirskaya, I., & Isakova, Y. (2023). The role of cognitive linguistics in developing students' communicative competence and forming their linguistic personality. *Multidisciplinary Science Journal*, 5, 2023ss0511. P.1-8. <https://doi.org/10.31893/multiscience.2023ss0511>
3. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Науковий редактор українського видання доктор пед. наук, проф. СЮ. Ніколаєва. Київ: Ленвіт, 2003. 273 с.
4. Єжижанська Т. С., Осадча М. П. Проблеми формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Культура і соціальні комунікації. 2012. Вип. 3. С. 23–31.
5. Корніяк О.М. Розвиток комунікативної компетентності особистості в сучасному соціокомунікативному просторі. Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г.С.Костюка (19-20 квітня 2010 року). Київ. ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. Т.І. С. 140–145.
6. Пузь І. В., Шевченко О. М. Значення комунікативної компетентності у професійному становленні майбутніх психологів. *Психологічний часопис*. 2018. № 4. С. 149–164.
7. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підруч. Київ : ВЦ «Академія», 2009. 376 с.
8. Формування мовної особистості на різних вікових етапах: монографія / [за заг. редакцією А. Богущ]. Одеса: ПНЦ АПН України, 2008. 272с.
9. Мацько Л. Аспекти мовної особистості у перспективі педагогічного дискурсу. *Дивослово*. 2006. № 7. С. 2–4.
10. Пентиліук М.І., Горошкіна О.М., Никітіна А.В. Основи когнітивної методики навчання української мови. <file:///C:/Users/Dell/Downloads/838-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-1452-1-10-20190418.pdf>
11. Черезова І.О., Чумак В.В. Комунікативна компетентність в системі професійної підготовки вчителя початкової школи. <file:///C:/Users/Dell/Downloads/559-763-1-PB.pdf>